

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Анотація. Досліджено передумови, особливості становлення і трансформації фінансової системи Стародавнього Єгипту відповідно до періодизації розвитку країни. Увагу приділено особливостям фінансової системи Єгипту за часів Стародавнього царства, перехідних періодів, коли Єгипет не був цілісною державою, а також часів Середнього і Нового царств. Розглянуто особливості політичного режиму, системи політичного правління, економічного розвитку Єгипту як підґрунтя фінансової системи країни протягом кожного з історичних періодів.

Ключові слова: імунітетна грамота, намісник фараона, мобілізація трудових ресурсів.

Аннотация. Исследуются предпосылки, особенности становления и трансформации финансовой системы Древнего Египта соответственно периодизации развития страны. Уделено внимание особенностям финансовой системы Египта во времена Древнего царства, переходных периодов, когда Египет не был целостной державой, а также времен Среднего и Нового царства. Рассмотрены особенности политического режима, системы политического правления, экономического развития Египта как основы финансовой системы страны на этапе каждого из исторических периодов.

Ключевые слова: иммунитетная грамота, наместник фараона, мобилизация трудовых ресурсов.

Abstract. The process of establishing and evolution of fiscal policy in Egypt under ancient period is analyzed. It is discussed the prerequisites and peculiarities of the process of formation of fiscal system of ancient Egyptian society according to different historical periods of its development. Among the problems under discussion is the system of administrative ensurance of fiscal system in ancient Egypt, normative and judicial basis of its realization. The article examines the budget and tax policy of ancient Egypt under different periods of the history of the state. Special attention is paid to historical tendencies of fiscal policy during the period of Ancient Reign, during transitional periods as well as period of time, when Egypt was not integral country and also during the periods of Middle and New Reign. In order to research fiscal system the author has analyzed the peculiarities of political regimes of Egypt, system of political governing, economic development of society as factors, which authorized and defined the trends of internal policy of Egypt in different spheres including also a monetary one.

Key words: immunity charter, the governor of Pharaoh, the mobilization of workforce.

Постановка проблеми. Стародавній Єгипет був однією з найдавніших держав людства. Система державного управління, яку було закладено в країні, була першою апробацією державної форми організації людського суспільства. Її еволюція у період історії країни в кілька тисячоліть може служити хрестоматійним досвідом здійснення державної політики у будь-якій сфері, її інституційного забезпечення. Оскільки основою будь-якої державності є фінансова політика, саме вона заслуговує на особливу увагу в комплексному вивченні системи державного управління у Стародавньому Єгипті.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Державній економічній політиці в Стародавньому Єгипті, зокрема її фінансовій складовій, значну увагу приділили російський єгиптолог Б.А. Тураєв і радянські єгиптологи Ю.А. Переполькін, В.В. Струве, В.І. Авдієва [1—4]. Було фактично закладено школу радянської єгиптології. Радянські єгиптологи здійснювали дослідження країни пірамід із позицій марксизму, зважаючи, що в основі цивілізаційного розвитку країни був економіч-

* Satskyi P. V., Ph.D. in History, Associate Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

STATE FISCAL POLICY IN ANCIENT EGIPT

ний базис, який визначав соціально-політичний розвиток держави, чим було зумовлено глибоке вивчення саме економіки країни. Тому у працях цих учених порівняно із європейськими й американськими єгиптологами багато уваги приділялось економіці й державній економічній політиці зокрема.

Державна економічна та соціальна політика висвітлена істориком держави і права Стародавнього Єгипту І. М. Лурье у його праці «Нариси давньоєгипетського права XVI—X століть до н.е.» [5]. Щоправда, дослідник більше уваги присвятив аспектам правового забезпечення державного регулювання економіки. Державну економічну політику системно висвітлено у праці українського дослідника О.П. Крижанівського [6], що дає змогу встановити роль і місце фінансової політики в економіці Стародавнього Єгипту.

Мета дослідження — комплексний аналіз основних чинників процесу еволюції фінансової системи у Стародавньому Єгипті. Основні завдання публікації: дослідити характерні особливості державної фінансової політики у різні історичні епохи та їх зумовленість, а також методики системного адміністрування державою фінансової політики. Предметом дослідження є державна фінансова політика у Стародавньому Єгипті, механізми та методи її здійснення. Об'єктом дослідження є еволюція державної фінансової політики Єгипту в стародавній період, зміна способів мобілізації державою ресурсів під впливом історичних обставин.

Основні результати дослідження. Для дослідження державної фінансової політики в Стародавньому Єгипті слід нагадати періодизацію державницької історії країни, оскільки фінансова політика країни безпосередньо залежала від зовнішніх умов, в котрих опинявся Єгипет. Історія Стародавнього Єгипту поділяється на такі періоди: Єгипет у період Давнього царства (28—23 ст. до н.е.); Перший перехідний період (23—21 ст. до н.е.); Середнє царство (21—18 ст. до н.е.); Другий перехідний період (кінець 18 — середина 16 ст. до н.е.); Нове царство (16—11 ст. до н.е.). Потому Нове царство занепадає у третій перехідний період і потрапляє під владу почергово Ассирії та Персії.

Держава у період Давнього царства формується як ізольоване пустелею від навколишнього світу утворення на узбережжі річки Ніл. Державна влада мала своїм головним завданням забезпечити умови для іригаційного землеробства, головною із яких був порядок і дисципліна усіх підданих фараона. Тому фараон утримував військо і штат вельмож з метою мати апарат примусу та управління господарськими процесами в країні. Усі зрошувані землі в країні у період Давнього царства перебували у власності держави, котру вособлював фараон і він же надавав вельможам повноваження управління ресурсами. Виробничі процеси було організовано державною владою, і весь вироблений продукт потрапляв до складів, із котрих централізовано розподілявся між усіма членами суспільства. Тобто фараон був керівником усіма засобами виробництва і розпорядником виробленого продукту. Утверджена в період Давнього царства система давала змогу фараонові мобілізувати грандіозні людські та матеріальні ресурси, зокрема, для будівництва пірамід [7, с. 116].

«Імунітетна грамота фараона Піопі II (Неферкара. — *Авт.*) із Коптоса» щодо імунітету для храму і його жерців у Коптоському номі детально розкриває фінансову, а також адміністративну систему управління економікою в Єгипті періоду Давнього царства. Тут перераховуються посадові особи, до яких його було адресовано: *«Царський указ начальнику міста, верховному судді, візирю, начальнику писарів царських документів Джау, князю, начальнику Верхнього Єгипту Хеві, начальнику жерців, наглядачам жерців і головним Коптоського ному»* [8, с. 28]. Це найвищі адміністративні посади в Єгипті, що належали до загальнодержавної

адміністрації і призначалися фараоном, за винятком начальника жерців і наглядачів жерців. Указ адресується усім цим посадовим особам одночасно і свідчить, що централізована політика з вертикальним адмініструванням із залучення робочої сили для державних потреб у Єгипті в даний період не здійснювалася. Робітників за потреби могли мобілізувати із числа підданих фараона незнатного походження усі зазначені посадові особи. Правитель свою політику здійснював, адресуючи розпорядження не всьому населенню підвладних йому земель, а винятково знатним людям, з числа яких ним і формувалась адміністрація. Цікавими є окремі посади, а саме, наглядачів жерців і начальників жерців, які забезпечували масштабний контроль за їхньою діяльністю з боку фараона. Ця діяльність носила ідеологічний характер і, вірогідно, не мала відношення до формування фараоном певного державного культу, а спрямовувалася на те, аби жерці не обмежували вплив влади фараона на суспільство.

Указ передбачав звільнення як начальника жерців і наглядачів жерців, так і всіх осіб, задіяних у забезпеченні функціонування храму Міна в Коптоському номі, від залучення до праці у помістях фараона. Начальник жерців і наглядачі жерців були посадовцями, яких призначав фараон із числа жрецької касті з відповідними повноваженнями. Фараон своїм указом звільняв усіх задіяних у діяльності храму людей, маючи на меті використовувати його у зміцненні соціальної бази своєї влади, оскільки жрецтво відігравало ключову роль у зміцненні соціально-економічних позицій царської влади.

Найявні чітка ієрархія осіб, які мали право на мобілізацію трудових ресурсів, а також підстави для цієї мобілізації та ієрархія документів, що є підставою для здійснення мобілізації трудових ресурсів. «Щодо начальника Верхнього Єгипту, який здійснить їх набір, чи будь-якого глави, будь-якого начальника загонів Верхнього Єгипту, будь-якого начальника декларацій, будь-якого родича царя, будь-якого начальника... будь-якого начальника царських людей, що мобілізує їх, згідно з документом про набір, наданому в канцелярію дому царських документів, дому настоятелів угідь, дому документів, скріплених печаткою, щоб вони [перераховані у ст. III] були відправлені на які-небудь роботи дому царя, той увійшов у ворожу справу» [8, с. 28]. На першому місці значиться начальник Верхнього Єгипту (Північ), що обіймав посаду намісника фараона в підкореному регіоні і виконував розпорядження, віддані безпосередньо ним. Далі вказується будь-який голова, очевидно, мається на увазі представник адміністрації у Верхньому Єгипті, начальник за галузями управління (охорона від мобілізації з боку начальника ному регламентується в наступному пункті).

Військова влада була відокремленою від цивільної адміністрації, але підпорядкована начальнику Верхнього Єгипту. Родич царя, який мав повноваження з мобілізації відповідно до статусу, повинен був зважати на обмеження, встановлені повелителем. Під начальником царських людей слід розуміти уповноважену царем і його адміністрацією на мобілізацію трудових ресурсів та управління ними посадову особу. Ця особа проводила мобілізацію на підставі документів, скріплених царською печаткою. Дані документи мали свою ієрархію, найвищого порядку були документи «канцелярії дому царських документів», апарату адміністрування царської політики. Під «домом угідь» слід розуміти апарат адміністративного управління маєтками, що підтримували виробництво для забезпечення царя і його апарату та адміністрації. Військо і місцева адміністрація забезпечувалися за рахунок місцевих «угідь» і мали свій апарат адміністрування, що впливає із компетенції на мобілізацію трудових ресурсів у начальника Верхнього Єгипту та інших, підвладних йому начальників та начальників загонів. Окремо існував «дім документів, що мають печатку» як адміністративна установа на міс-

ці. Тобто, можна вибудувати вертикаль адміністративного управління Єгиптом у мирний і воєнний час.

Поряд із регламентуванням імунітету від центральної державної влади указом здійснюється регламентування також імунітету від мобілізації владою регіональною, владою ному. «Щодо документа про набір для нома, який буде принесено до начальника Верхнього Єгипту, аби діяти відповідно до нього, потому, як його було принесено до знатних, то моя величність наказує, аби його було звільнено від імені тих жерців і наглядачів того храму» [8, с. 28—29]. Номи мали повноваження здійснювати мобілізацію трудових ресурсів, але цей документ затверджувався начальником Верхнього Єгипту, намісником фараона. Перш ніж подавати цей документ начальнику Верхнього Єгипту, його затверджували «знатні». Ця колегіальна інституція формувалася за соціальним принципом і до неї потрапляли за походженням. Даний указ царя виконувався на етапі подачі документа про мобілізацію ресурсів начальнику Верхнього Єгипту. Указ подавався намісникові фараона, а він мав слідкувати за його виконанням, відіграючи, отже, роль прокурора, який стежить за дотриманням законності.

Отже, фіскальна система Єгипту у період Давнього царства мала всеохопний характер і державна влада мала всі права на отримання від кожного свого підданого усього необхідного для неї, передусім за все трудових ресурсів для створення системи іригації, а також для вирощування і виробництва необхідних матеріалів. Державна влада могла надавати імунітети храмам, позбавляючи осіб приписаних до культових споруд фіскальних зобов'язань, що зумовлювалося потребою ідеологічного забезпечення влади фараонів, а також храми були найефективнішими господарськими комплексами, про що свідчать величні піраміди, в яких містилися не лише гробниці фараонів, а й сховища, господарські приміщення та розміщувався адміністративний апарат.

У періоди занепаду централізованої влади фараона, що було характерним для перехідних періодів в історії країни, як у гіксоський період (другий перехідний період), основним напрямом економічної політики володарів Єгипту було збирання данини, про що свідчать також єгипетські притчі. Так, у творі «Гіксоський цар Апопі і фараон Секнера» розповідається, що влада гіксосів над Єгиптом полягала в тому, що їхньому цареві, резиденція якого була в місті Аваріс, сплачувалася данина іншими царями [9, с. 160—161]. Про залежність окремих єгипетських царів у гіксоський період свідчить єгипетський історик Манефон, описуючи Єгипет періоду гіксоського завоювання: «Нарешті, вони [гіксоси] зробили царем одного зі своїх, ім'я якого було Салітіс. І він облаштувався в Мемфісі, збираючи податок із Верхньої й Нижньої країни та залишив залоги в найбільш підходящих містах» [8, с. 58]. Манефон вказує на наявність резиденції гіксоського царя в Мемфісі, а в Аварісі — фортеці й великої залоги. Гіксоси контролювали Єгипет з метою збирання данини з країни заради утримання власного племені, яке становило елітний військовий прошарок. Єгипет у гіксоський період не був цілісною державою, незважаючи на панівний спосіб виробництва — іригаційне землеробство. Отже, управління виробничими процесами, зокрема й веденням зрошувального землеробства, у цій країні здійснювалося общиною. Функція царя полягала в збиранні данини й охоронних діях.

Так, цар Секнера скликав на наради знатних вельмож і прославлених воїнів. Основні управлінські рішення царем приймалися за узгодженням із радою воїнів, що були опорою його влади. Це ще раз доводить, що головним напрямом економічної політики було силове вилучення ресурсів. З іншого боку, дії гіксоського царя Апопі (висував претензії безглузлого характеру) спрямовувалися на приниження інших царів [9, с. 162—163]. Тож постає проблема перегляду системи від-

носин, що склалися між гіксоським володарем і підвладними йому царями. Варто звернути увагу на роль господарсько-адміністративного поділу країни на ному, що були адміністративними одиницями для ефективнішого вилучення ресурсів царями.

Тобто у перехідний період історії відбувається дезінтеграція централізованої системи управління, і тому гіксоси стають своєрідним центром порядку в країні. У гіксоський період цар гіксосів, котрий мав резиденцію у місті Аваріс, здійснював здирницьку політику збирання данини із залежних від нього володарів і примушував їх до покори військовим шляхом.

У період Середнього царства в історії Стародавнього Єгипту змінюється становище країни. Люди навчилися приручати верблюдів, що дало змогу кочовикам долати пустелі, і Єгипет втратив свій природний захист і відособленість від навколишнього світу. Тому єгипетські фараони, аби зберегти свою владу над країною, мали проводити не лише оборонну, а й наступальну зовнішню політику. Також набувають великого розмаху обсяги міжнародної торгівлі, і Єгипет включається в систему міжнародних торговельних зв'язків, у результаті чого вже не лише державна влада стає єдиним замовником як продукції сільського господарства, так і ремесла, а й купці, зростають міста та стають центрами виробництва й торгівлі. Фараони прагнуть до контролю над торгівлею, а також перебудовують свій управлінський, у тому числі й фінансовий, апарат відповідно до нових, ринкових умов. Тому фараони з управлінців перетворюються на воєначальників, котрі мали дбати про надійність своєї влади над країною і порядок забезпечували вже не менеджersькими, а поліцейськими діями.

Вагоме місце у державній економічній політиці Єгипту періоду Середнього царства належало податковій політиці, оскільки основним завданням фараонів стає отримати достатньо ресурсів для утримання війська та фінансового апарату. Про систему оподаткування йдеться у фрагменті такого джерела, як «Повчання Геракліопольського царя своєму синові Мерікара»: «Добре тобі з південною стороною, коли приходять до тебе з підношеннями носії сільських податків. Однак я чинив відповідно предкам, коли не було у неї ячменя, щоб вона його віддавала. Будь і ти чуйним до їх несли [сплатити] тобі, живися своїм хлібом і своїм пивом, адже без затримки прибуває до тебе граніт» [10, с. 19]. У «Повчанні» вказується на особливості принципів податкової політики фараонів, що полягала в лояльності оподаткування окремих регіонів країни, зокрема, Півдня, від якого бере початок централізоване царство. Передумовою лояльності в оподаткуванні є постачання стратегічно важливих для фараона матеріалів — таких, як граніт. У даному разі це є аналогом державної підтримки стратегічно важливих для держави галузей через застосування податкових адміністративних інструментів. Також можливе отримання «податкових канікул» для привілейованого краю від фараона. Усі ному, включаючи і ті, які адмініструвалися вельможами, а не безпосередньо фараоном, мали сплачувати податки в царську скарбницю. Податки номів виражалися здебільшого у натуральній формі (ячмінь, граніт). У разі недоотримання податків із підвладних земель фараон забезпечував себе за рахунок підвладних безпосередньо йому володінь. Політика нового царя, як його повчає батько, має спрямовуватися на будівництво власної гробниці. Зважаючи на масштаби усипальниць фараонів, це був один із ключових напрямів економічної політики єгипетських володарів.

Сутність фінансової системи Стародавнього Єгипту розкривається у «Повчаннях»: «Я став (на місце) володаря в місті, серце якого було побороно із-за Низов'я, від Хут-шену до Семеб-ка, із кордоном на півдні до Каналу двох риб. Однак я втихомирив увесь захід аж до приморських дюн: вони постачають йому,

а він дає кедрі [нам]; трапляється ялівець — вони дають його нам. Схід багатий азіатами-лучниками, чиї податки [...]; повертають Серединний острів і кожну людину в його межах; мовлять мені господарські відомства: «Ох і величний ти!» [10, с. 19—20].

Сутність фіскальної політики єгипетського царя щодо підвладних йому земель зумовлена і тим, що він прийшов до влади завдяки Низов'ю Ніла, тобто Південному Царству і взяв під владу приморські міста. Також на службі у фараонів перебувають кочівники, якими Палестина сплачувала податки Єгипту. Оскільки у «Повчаннях» мовиться, що податки азіатів повертають Серединний острів, то це означає своєрідний «податок кров'ю», тобто війнами, що мали брати участь у війнах на боці єгипетського фараона. А фрагмент, що «повертають Серединний острів і кожну людину в його межах», говорить про здобуття платників податків завдяки цьому «податку кров'ю» з азіатів. Політика єгипетських фараонів спрямовувалася на здобуття нових платників податків, аналогічно давньоруському князю Володимирі, який виступав у поході проти болгар із метою отримання данини. Упорядкування збору данини — головне завдання економічної політики фараона. При ньому існував апарат обліку й управління, що контролював отримані ресурси і визначав велич фараона у разі ефективності його політики.

«Повчання» розкривають систему повинностей населення країни та їх адміністрування: «Дивися, зруйнована ними (азіатами) країна (знову) облаштована у вигляді номів, і кожне велике місто [...] влада одного в руках 10 чоловік. Призначено чиновників, приставлені до податків (робітників, занесених у) списки, і до всіляких повинностей; жерці, приставлені до орних наділів, дають тобі постачання, як єдине з'єднання, і, отже, не трапляється між ними нелояльні. Не буде тобі зле, навіть як не прийде повинь, адже у тебе в руках податки Низів'я» [10, с. 19—20]. Цар, повчаючи свого спадкоємця, говорить про усунення влади кочовиків із Палестини над Єгиптом, які здійснювали її у формі набігів, а також облаштування адміністративного поділу країни на номи. Номи мали форму місцевості навколо крупного міста, з якого здійснювалось адміністрування збору податків і охорона землі від зовнішніх загроз. Поряд із податками згадуються й інші повинності. Це були відробіткові повинності на зразок будівництва фортець, доріг, каналів та ін. Адміністративне управління цими процесами здійснювали чиновники (писці). Жерці грали важливу роль в управлінні аграрними процесами. Храми забезпечували безперебійне функціонування сільського господарства, оскільки жерці стежили за небесними тілами і Нілом, регулюючи процес посіву і збору врожаю і, фактично, визначали порядок сільгоспробіт. У разі виникнення ускладнень з підкореними землями і ненадходженням із них податків, фараон закликає покладатися на Низів'я Нілу.

Отже, із країни, в якій усе населення тісно пов'язано необхідністю підпорядковуватись системі державної влади, котра організує виробництво та розподіляє вироблений продукт і від ефективності якої залежить само життя суспільства, у період Середнього царства Єгипет стає воєнізованою державою, що прагне лише до вилучення ресурсів без повного управління виробничими процесами в країні. Але у період Середнього царства до Єгипту економічно були прив'язаними лише прилеглі регіони. Наприкінці 2 тис. до н.е. міжнародні торговельні шляхи охоплюють усю ойкумену, а Єгипет був головним гравцем на світових ринках, і фараони прагнуть повного контролю над світовою економікою та політикою. Від військової політики фараонів залежало господарське життя країни, оскільки у результаті воєн до неї надходили раби, необхідні в ремеслі та аграрному виробництві, так як виробничі процеси набувають грандіозних масштабів. Постійні війни зумовлювали потребу нарощувати виробництво і давали господарству ра-

бів і сировинні ресурси. Отже, у період Нового царства в Єгипті вдосконалюється фіскальна система, котра мала забезпечити надійне утримання війська та чиновницького апарату.

Аби оперативно отримувати у достатній кількості матеріальні ресурси державною владою, у Стародавньому Єгипті періоду Нового царства здійснювалися реквізиції матеріальних ресурсів. Системність державних реквізицій розкриває указ фараона Хоремхеба, який датується другою половиною XIV ст. до н. е. Їхні повноваження мали здійснювати «слуги «складу жертв» фараона», начальники військових підрозділів і посадові особи, які перебували на службі у фараона (в указі згадується «начальник биків» фараона). Існувало регламентоване обмеження на реквізиції шкір тварин. Їх можна було реквізувати лише з перервою в один рік, давши можливість селянам відновити поголів'я. Про реквізицію шкіри худоби йдеться як про звичне явище, яке відбувалося за Нового царства регулярно і було регламентовано та внормовано. Виникла потреба знову законодавчо зафіксувати порядок і норми державних реквізицій. Це спонукало фараона видати указ, згідно з яким встановлювалося покарання рядових воїнів за самовільне вилучення ресурсів у селян. Реквізиції, здійснювані посадовою особою фараона, розглядаються указом як накладення податків. Тобто, в Єгипті періоду Нового царства податкова система мала прецедентний характер, і здійснювати накладення податків мав уповноважений до цього фараоном чиновник за нагальною потребою [8, с. 101].

Держава мала право не лише на здійснення мобілізації трудових ресурсів, а й на реквізицію матеріальних ресурсів (худоби та іншого майна) і рухомого складу (кораблів), а також земельних ресурсів для державних потреб. Храміві маєтки від цих заходів держави було захищено спеціальними царськими імунітетами. Відповідне право держави здійснювали члени родини фараона, місцеві володарі (удільні князі), військові начальники, начальники господарств фараона та інші чиновники (начальники негрів (виконавча служба), начальники фортець (збирачі податків із підвладних фараонові земель і ті, які забезпечували владу фараона в підкорених землях (звідки не всі списки платників податків доходять), та інші посадовці, зокрема й ті, котрі мали доручення фараона [5, с. 144]. Також, за свідченням документів, фараон та його уповноважені особи в номах, номархи, звільняли окремі храми від сплати податків [5, с. 155]. Храміві господарства обкладалися податками на користь казни фараона за винятком тих, яким надано імунітети. Мобілізацію трудових ресурсів і реквізиції матеріальних ресурсів чиновники і посадовці мали право здійснювати на власний розсуд чи вбачаючи в тому потребу.

Висновки. Отже, державна фіскальна політика Стародавнього Єгипту пройшла еволюцію разом з еволюцією відносин між народами і державами Сходу у стародавній період. Єгипет пройшов шлях від закритої держави, у котрій фараон і його вельможі мають повноваження на вилучення у своїх підданих єдиного що їм належить, їх праці і до країни — активного гравця на міжнародних ринках, котрий у період Нового царства прагне здобути монопольне ставище у світовій економіці й політиці. Тому і фіскальна політика поступово відходить від примусового характеру до більш гнучкого, відповідного ринковим умовам і потребі утримання численного військового контингенту та штату чиновників.

Дослідження фіскальної політики Стародавнього Єгипту відкриває нові можливості вивчення закономірностей становлення державного апарату й аналізу досвіду його становлення не лише у відповідності із соціальною ситуацією в країні, а й відповідно до міжнародної ситуації. Той досвід на сьогодні, у період активних інтеграційних процесів, у яких Україна намагається здобути гідне місце, стає надзвичайно корисним і актуальним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тураев Б. А. История Древнего Востока / Б. А. Тураев [под ред. Струве В. В., Снегирева И. Л.] — В 2 т. — Л. : ОГИЗ Соцекгиз, 1935. — Т. 1. — 309 с.
2. Перепёлкин Ю. А. История Древнего Египта / Ю. А. Перепёлкин. — СПб.: Летний сад, журнал «Нева», 2000. — 560 с.
3. Струве В. В. История Древнего Востока / В. В. Струве. — М.: ОГИЗ «Госполитиздат», 1941. — 485 с.
4. Авдиев В. И. История Древнего Востока / В. И. Авдиев. — М.: Высшая школа, 1970. — 608 с.
5. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI—X веков до н.е. / И. М. Лурье. — Л. : Из-во Эрмитажа, 1960. — 335 с.
6. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу / О. П. Крижанівський. — К.: Либідь, 2002. — 592 с.
7. Геродот. Геродата турійця з Галікарнасса «історій» книг дев'ять, що їх називають музами. [пер. і вступна стаття А. О. Білецького]. — К.: Наукова думка, 1993. — 576 с.
8. Хрестоматия по истории Древнего Востока [под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацинелсона и В. И. Кузищина] — У 2 тт. — М.: Высшая школа, 1980. — Т. 1. — 328 с.
9. Сказки и повести Древнего Египта. [под ред. Лившица И. Г.] — Л. : Наука, 1979. — 288 с.
10. История Древнего Востока. Тексты и документы: Учеб. пособ. [под ред. В. И. Кузищина]. — М. : Высшая школа, 2002. — 719 с.

REFERENCES

1. Turaiev, B. A. (1935). In Struve V. V. & Snegiriova I. L. (Eds.), *The History of the Ancient East*. (vol. 1). Leningrad: OGIZ Sotsekhiz (in Rus.).
2. Perepiolkin, Yu. A. (2000). *The history of the Ancient Egypt*. Sankt Petersburg: Publishing house «Letniy sad», zhurnal «Neva» (in Rus.).
3. Struve, V. V. (1941). *The History of the Ancient East*. Moscow: OGIZ «Gospolitizdat» (in Rus.).
4. Avdiyev, V. I. (1970). *The History of the Ancient East*. Moscow: Vyshcha Shkola (in Rus.).
5. Lurie, I. M. (1960). *Sketches of the Ancient Egyptian Law of the XVI-X century before Christ*. Leningrad: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha (in Rus.).
6. Kryzhanivskyi, O. P. (2002). *The History of the Ancient East*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
7. Herodot (1993). In A. O. Biletskiy (Ed.), *Nine Histories by Herodot, the Turian from Halikarnas, called muses*. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
8. Korostovtsev, M. A., Katsnelson, I. S., & Kuzyshchyn, V. I. (Eds.). (1980). *Reading Book on the History of the Ancient East*. (vol. 1). Moscow: Vyshcha Shkola (in Rus.).
9. Livshyts, I. G. (Ed.). (1979). *Tales and Stories of the Ancient Egypt*. Leningrad: Nauka (in Rus.).
10. Kuzyshchyn, V. I. (Ed.). (2002). *The history of the Ancient East. Texts and documents*. Moscow: Vyshcha Shkola (in Rus.).